

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ทำการศึกษาลักษณะของการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก โดยเน้นศึกษาในประเด็นต่อไปนี้

1. ทรรศนะเกี่ยวกับโลกและชีวิตในส่วนที่เป็นพื้นฐานของการศึกษา
2. ความหมายของการศึกษา
3. ชีวิตที่สมบูรณ์ตามทรรศนะในพระพุทธศาสนาและเป้าหมายการศึกษา
4. หลักการ วิธีการ กิจกรรมทางการศึกษา เงื่อนไขการศึกษา
5. สังคม การจัดระเบียบสังคม ความเป็นสมาชิกในสังคมพระพุทธศาสนา
6. กระบวนการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนา

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงบรรยาย (Descriptive Research) ประเภทวิเคราะห์เอกสาร (Documentary Analysis)

เอกสารที่เป็นแหล่งข้อมูลในการวิจัย

เอกสารหลักที่เป็นแหล่งข้อมูลในการวิจัย ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง พ.ศ. 2525 เล่าที่ 1 - 45

ข้อค้นพบของการวิจัยและการอภิปราย

การวิจัยครั้งนี้ได้ข้อความรู้หลายประการตามวัตถุประสงค์ในการวิจัย
ดังนี้

1. ทรรศนะเกี่ยวกับโลกและชีวิตส่วนที่เป็นพื้นฐานของการศึกษา

พระพุทธศาสนามีความเห็นว่าเป็นสิ่งประกอบที่เรียกว่า ชั้นที่ 5 ได้แก่ รูป เวทนา (รู้สึก-เสวยอารมณ์) สัญญา (รู้จำ-จำอารมณ์) สังขาร (รู้คิด-ปรุงแต่งอารมณ์) และวิญญาณ (รับรู้-รู้แจ้งอารมณ์) ส่วนที่เป็นความรู้ทั้ง 4 ของชีวิตนั้น เป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาของมนุษย์เอง เมื่อเป็นเช่นนี้ โลกที่มีความหมายแก่มนุษย์หรือโลกที่มนุษย์ควรศึกษา ก็คือ โลกตามการรับรู้ของมนุษย์เอง การดำเนินชีวิตของมนุษย์ก็คือ การติดต่อสัมพันธ์กับโลกตามการรับรู้ นั้น ทั้งนี้ มีทั้งการรับเข้าทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ และการแสดงออกทางกาย วาจา ใจ

ความจริงอาจจะมีหลายนัย แต่ความจริงที่พระพุทธศาสนายกย่องว่าเป็นอริยสัจนั้น มี 4 ประการ คือ ทุกข์ ทุกขสมุทัย นิโรธ และมรรค นี่เป็นการมองความจริงเป็นส่วน ๆ และผูกเป็นเหตุผล 2 คู่ คือ ทุกข์เป็นผลของตัณหา (ทุกขสมุทัย) และความดับทุกข์ (นิโรธ) เป็นผลของปฏิบัติ 8 ประการ (มรรคมีองค์ 8) ความจริง 2 คู่ นี้ พระพุทธศาสนาอธิบายไว้ในแง่อื่นในชื่ออื่น คือ ปฏิจจสมุปบาทอธิบายความจริงในแง่ของความเป็นกระแสแห่งเหตุปัจจัย ไตรลักษณ์อธิบายความจริงในแง่ลักษณะทั่วไป กามคุณและโทษของกามอธิบายความจริงในแง่ของสิ่งที่น่ายึดติด อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะพิจารณาความจริงในแง่ใด ได้ข้อสรุปตรงกันว่า ถ้ามนุษย์ติดต่อสัมพันธ์กับโลก (ที่รับรู้) อย่างตรงตามความเป็นจริงก็ไม่เกิดความทุกข์ แต่ถ้าติดต่อสัมพันธ์กับโลก (ที่รับรู้) อย่างไม่ตรงตามความเป็นจริงก็เกิดความทุกข์ ความจริงเหล่านี้พิจารณาได้จากชั้นที่ 5

มนุษย์รับรู้ได้อย่างไร พระพุทธศาสนามีทรรศนะว่า มนุษย์รับรู้ได้ด้วยการทำงานร่วมกันของขั้นที่ 5 ทั้งนี้ มีช่องทางติดต่อกับโลกอยู่ 2 ชุด คือ

1. ชุดที่เป็นช่องทางรับเข้ามี ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ซึ่งเป็นช่องทางรับอารมณ์เฉพาะ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ ตามลำดับ

2. ชุดที่เป็นช่องทางแสดงออกมี กาย วาจา และใจ ซึ่งเป็นช่องทางแสดงออกของพฤติกรรมเฉพาะ คือ กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม

มนุษย์รับรู้โดยเริ่มต้นจากมีการกระทบกับผัสสะ ระหว่าง อารมณ์ และอายตนะภายในกับวิญญานที่เป็นเฉพาะของกันและกัน เช่น รูป - จักขุ - วิญญาน ก็เกิดความรู้แจ้งรูปประกอบกับเจตสิกอื่น ๆ มีการหมายจำรูปนั้น (สัญญา) เสวยอารมณ์ (เวทนา) และคละเคล้าอารมณ์ (สังขาร) สังขารที่รุนแรงถึงระดับหนึ่งก็จะแสดงออกเป็นพฤติกรรมทางกาย วาจา ใจ และถ้ามีกระบวนการอีกก็เป็นการรับรู้วงจรใหม่ต่อไป ถ้ามนุษย์รับรู้ได้ตรงตามความเป็นจริง การดำเนินชีวิตก็ไม่เกิดความทุกข์ แต่ถ้าไม่ตรงตามความเป็นจริงก็จะเกิดความทุกข์ นี่เป็นความจริงที่อธิบายตามนัยแห่งปฏิจจสมุขบาท ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับว่าเจตสิกอะไรที่เข้ามาประกอบการรับรู้ในขณะจิตนั้น ๆ

อะไรคือสิ่งที่ควรรู้ พระพุทธศาสนากล่าวถึงความรู้ (ปัญญา-ญาณ) ไว้หลายระดับ แต่ความรู้ที่มีคุณค่าที่สุดคือ ความรู้ที่เรียกว่า วิชชา พระพุทธศาสนากล่าวว่า วิชชา คือ ความรู้ชัดซึ่งขั้นที่ 5 ในแง่มุมอย่างอริยสัจ 4 ปฏิจจสมุขบาท ไตรลักษณ์ กามคุณและโทษของกาม ความรู้นี้จัดว่าเป็นความรู้ชัดตามความเป็นจริง ผลของความรู้นี้ก็คือ ภาวะพ้นทุกข์สิ้นเชิง (นิโรธ/วิมุตติ) ภาวะที่มีปัญญารู้ชัดตามความเป็นจริง และภาวะพ้นทุกข์สิ้นเชิงนี้ ถือว่าเป็นภาวะชีวิตที่สมบูรณ์ตามทรรศนะในพระพุทธศาสนา ปัญญาที่ว่าเป็นความรู้ชัดที่ทำให้สิ้นอาสวะ (อาสวัภยญาณ) แต่ยังมีความรู้อีกประเภทหนึ่งที่พระพุทธศาสนาก็รับ

ว่าเป็นสิ่งที่ควรรู้ คือ ความรู้เรื่องกรรมและผลของกรรม (กัมมัสสตายาณ)
 ความรู้นี้เป็นความรู้ที่ยังเกี่ยวข้องกับอัสวะ ไม่พ้นไปจากบัญญัติ

วิถีแห่งการบรรลุภาวะชีวิตที่สมบูรณ์คืออะไร พระพุทธศาสนามีทรรศนะ
 ว่า ข้อปฏิบัติที่นำบุคคลให้มีปัญญาชัดตามความเป็นจริง และพ้นทุกข์สิ้นเชิงนั้น
 ไม่ใช่การทรมาณตนเองอย่างเข้มงวด ไม่ใช่การปรนเปรอตัวเองตามใจจนสุดขีด
 แต่เป็นข้อปฏิบัติเพื่อพัฒนาชีวิตชุดหนึ่งมี 8 องค์ คือ ทิฏฐิ สังกัปปะ วาจา กัมมันตะ
 อาชีวะ วายามะ สติ และสมาธิ จากไม่ถูกต้องมาเป็นถูกต้องตามหลักพระพุทธ-
 ศาสนา และพระพุทธศาสนาเรียกข้อปฏิบัติชุดนี้ว่า มัชฌิมาปฏิปทา เป็นมัชฌิมา
 ระหว่างความเห็นสุดโต่งทั้งสองข้างต้น

ข้อค้นพบเหล่านี้สอดคล้องกับข้อเสนอของท่านผู้อยู่หลายประเด็น
 เช่น พระราชวรมุนี (2529 : 15-16 , 69 , 91 , 223-224) ได้เสนอ
 ไว้ว่า ชั้นที่ 5 คือ ส่วนประกอบ 5 อย่างของชีวิต ชีวิตนั้นมีลักษณะดังอธิบาย
 ได้ด้วยไตรลักษณ์และปฏิจจสมุปบาท ภาวะชีวิตที่ควรจะเป็นก็คือ การบรรลุวิชชา
 วิมุตติ สันติ นิพพาน ภาวะเช่นนี้เป็นประโยชน์สูงสุดที่ควรได้จากชีวิตนี้ ในเรื่อง
 ของความจริงสูงสุด พระญาณติโลก (2531 : 9-10) ก็ได้กล่าวไว้ว่า อริยสัง-
 ทลอดจนกฎแห่งปัจจัยการ (คือ ปฏิจจสมุปบาท) เป็นความจริงอันประเสริฐนำผู้-
 เข้าถึงให้พ้นทุกข์ (นิพพาน) และผลการวิจัยของ สุมน อมรวิวัฒน์ (2530 : 3 ,
 36) ที่ว่าพุทธธรรมนั้นแสดงหลักความจริงตามแนวของเหตุผลบริสุทธิ์ตามกระบวนการ
 การของธรรมชาติ เช่น ปฏิจจสมุปบาท และไตรลักษณ์ เพื่อนำมาปฏิบัติในชีวิต
 เช่น อริยสัง ทวิสิกขา หลักปฏิบัติที่ว่านี้เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา ในเรื่องของการ
 ารรับรู้พระราชวรมุนี (2529 : 33-41) ก็ได้กล่าวไว้ว่า ชีวิตตามความหมาย
 ของมนุษย์คือ ชีวิตโดยความสัมพันธ์กับโลก ชีวิตเช่นนี้แบ่งออกได้เป็น 2 ภาค
 แต่ละภาคมีระบบการทำงานซึ่งอาศัยช่องทางที่จะติดต่อเกี่ยวข้องกับโลกได้ ซึ่ง
 เรียกว่า ทวาร คือ

1. ภาครับรู้และเสวยเสวยโลก อาศัยทวาร 6 (ตา หู จมูก ลิ้น
 กาย ใจ) รับรู้เสวยเสวยโลกที่ปรากฏแก่มนุษย์ในลักษณะอารมณ์ 6 (รูป เสียง
 กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์)

2. ภาคแสดงออกหรือกระทำต่อโลก ลาติยทวาร 3 คือ กาย วาจา ใจ โดยแสดงออกเป็นการกระทำ การพูด และการคิด (กายกรรม วาจากรรม มโนกรรม)

กระบวนการรับรู้เริ่มจากผัสสะ (อายตนะ/ทวาร 6 อารมณ์ วิญญาณ) ไปสู่เวทนา แล้วก็เข้าสู่กระบวนการแบบสังสารวัฏฏ์ (ปฏิบัติสมุปปาทฝ่ายเกิดทุกข์) หรือกระบวนการแบบวิวัฏฏ์ (ปฏิบัติสมุปปาทฝ่ายดับทุกข์) แล้วแต่กรณี

2. ความหมายของการศึกษาและเป้าหมายการศึกษา

ในข้อ 1 นั้น เป็นข้อค้นพบว่าพระพุทธศาสนาอธิบายความจริงว่า กระไรบ้าง มรรคมีองค์ 8 ก็เป็นความจริงประการหนึ่งที่พระพุทธศาสนาบอกแก่เราว่าถ้าต้องการบรรลุภาวะพ้นทุกข์หรือมีปัญหาสูงสุดที่เป็นความจริงส่วนผลแล้ว ต้องเปลี่ยนแปลงอะไรบ้างและมีทิศทางของการเปลี่ยนแปลงไปทางใด แต่นั่นเป็นการอธิบายธรรมชาติล้วน ๆ เท่านั้น พระพุทธศาสนาได้ปรับมรรคมีองค์ 8 อีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้มองเห็นการปฏิบัติของมนุษย์ชัดเจน เป็นการศึกษาชุดหนึ่ง เรียกว่าไตรสิกขา มีข้ออธิบายว่า เพื่อบรรลุภาวะพ้นทุกข์และมีปัญญารู้ชัดตามความเป็นจริง พึงศึกษาให้ยิ่งขึ้นไปในศีลสิกขา จิตสิกขา และปัญญาสิกขา มรรคมีองค์ 8 นั้น แสดงให้เห็นว่าการที่มนุษย์จะเปลี่ยนแปลงจากที่เคยมีวิชชาและหมกมุ่นอยู่กับความทุกข์มาเป็นมีวิชชาและพ้นทุกข์นั้นต้องมีการเปลี่ยนแปลงทางปัญญา ศีล และสมาธิ ส่วนไตรสิกขานั้นแสดงให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงเช่นนั้นต้องอาศัยการศึกษาจากหยาบไปหาประณีต คือจากศีลไปสมาธิและปัญญา เป้าหมายการศึกษาก็คือภาวะพ้นทุกข์ หรือภาวะที่ประกอบด้วยปัญญารู้ชัดตามความเป็นจริงนั่นเอง

การศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนา หมายถึงการดำเนินการใด ๆ ของผู้ศึกษา เพื่อให้บรรลุปัญญาเครื่องพ้นทุกข์ เป้าหมายการศึกษานั้น นอกจากจะมีฐานะเป็นจุดหมายปลายทางการศึกษาแล้ว ยังเป็นสิ่งเดียวกับผลของการศึกษาด้วย วิจัยนี้พบว่าในพระพุทธศาสนามีการแบ่งเป้าหมายและ/หรือผลการศึกษาหลายแนวทางด้วยกัน แต่ละแนวทางให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับการศึกษาที่แตกต่างกันออกไป ดังนี้

2.1 แบ่งตามระดับของความมั่นคง อันเป็นประโยชน์ที่จะ
จะได้รับในชีวิตนี้ แบ่งได้เป็น 3 ระดับ คือ

- ประโยชน์ในปัจจุบัน
- ประโยชน์ภายนอก
- ประโยชน์อย่างยิ่งหรือประโยชน์สูงสุด

การแบ่งแบบนี้ทำให้เห็นระดับของเป้าหมายและ/หรือผลของการ
ศึกษา ประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ภายนอกนั้นยังเกี่ยวเนื่องกับอสังหา
ยังอยู่ภายใต้บัญญัติ ส่วนประโยชน์อย่างยิ่งนั้นไม่เกี่ยวข้องกับอสังหา พ้นจาก
บัญญัติต่าง ๆ (เช่น บัญญัติว่ามีตัวตน เป็นสัตว์ บุคคล) ถ้าพิจารณาในแง่
ความสนใจของบุคคลต่อเป้าหมายและ/หรือผลของการศึกษาก็จะเรียงลำดับตั้งแต่
สนใจประโยชน์ปัจจุบันก่อน แล้วก็ประโยชน์ภายนอก สุดท้ายก็คือประโยชน์
อย่างยิ่ง

ประโยชน์ปัจจุบันเป็นผลได้เฉพาะหน้า เห็นได้ในชาตินี้ เช่น ประโยชน์
ทางเศรษฐกิจสังคม ประโยชน์ภายนอกเป็นผลได้ในอนาคต เช่น โลกหน้าที่
สุขสบาย และประโยชน์อย่างยิ่ง เป็นผลได้ที่ทำให้มั่นคงสิ้นเชิง จัดเป็นเป้าหมาย
และ/หรือผลในอุดมคติแห่งการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาและเป็นอย่างเดียวกับ
ภาวะชีวิตที่สมบูรณ์ตามทรรศนะในพระพุทธศาสนา

2.2 แบ่งตามลักษณะของความรู้ที่ได้จากการศึกษา แบ่งได้เป็น
3 ลักษณะ คือ

- ความรู้ขั้นรู้จัก (ญาติปริญา)
- ความรู้ขั้นพิจารณาเห็นสามัญลักษณะ (ศีลปริญา)
- ความรู้ขั้นพิจารณาละได้ (พหวนปริญา)

การแบ่งแบบนี้ทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลงคุณภาพของความรู้ว่า เริ่มต้น
จากการจำแนกแยกแยะสิ่งที่รู้จักออกจากสิ่งอื่น ต่อมาก็ที่สามัญลักษณะที่แฝงอยู่ใน
ความเป็นสิ่งนั้น สุดท้ายก็ลงสรุปตัดสินใจที่ตนเองต่อสิ่งนั้นได้ ที่ทำที่ถูกต้องก็คือ
ละจากความยึดติดในสิ่งนั้น

2.3 แบ่งตามมิติที่ต้องพัฒนาในบุคคล แบ่งได้เป็น 4 มิติ คือ

- การพัฒนากาย (ภาวิตกายโย)
- การพัฒนาความประพฤติ (ภาวิตศีโล)
- การพัฒนาจิต (ภาวิตจิตโต)
- การพัฒนาปัญญา (ภาวิตปัญโญ)

กา แบ่งแบบนี้ทำให้เห็นงานทางการศึกษามากกว่าการแบ่งในข้อ 2.1 และ 2.2 ทำให้เห็นว่าการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาต้องมีกิจกรรมที่ฝึกรบม (ให้พัฒนา) ทางกาย สังคม จิต และปัญญา ลงตัวกับไตรสิกขาพอดี

ยังมีการแบ่งผลของการศึกษาที่เป็นความมั่นคงให้ย่อยลงไปอีก ซึ่งทำให้เห็นงานทางการศึกษาเช่นเดียวกัน คือ ความมั่นคง 5 ระดับ มีความมั่นคงได้...

- ด้วยการข่มไว้ (วิกขัมภนนิโรธ)
- ด้วยการปฏิบัติธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน (ตทังคนโรธ)
- ด้วยการตัดขาด (สมุจเจทนนิโรธ)
- ด้วยความสงบระงับ (ปฏิบัติสัสทนิโรธ)
- ด้วยการสลัดออกได้ (นิสสรณนิโรธ)

การแบ่งแบบนี้ทำให้เห็นว่ากิจกรรมการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนา ต้องมีการข่ม การปฏิบัติธรรม การตัดขาด การทำความสงบระงับ และการสลัดออก ซึ่งก็ลงตัวกับไตรสิกขาอีกเช่นกัน เช่น หลุดพ้นจากความซัดส่ายของจิตด้วยการเจริญจิตสิกขา ข่มไว้

ข้อค้นพบในข้อ 2 นี้เป็นการมองการศึกษาและเป้าหมายและ/หรือ ผลการศึกษาในแง่มุมต่าง ๆ เป็นการร้อยรัดให้เห็นภาพของการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาแจ่มชัดและครอบคลุมยิ่งขึ้น

ข้อค้นพบในเรื่องประโยชน์ 3 นี้สอดคล้องกับข้อเขียนของพระราชวรมุนี (2528 : 39 : 42 ; 2531 : 109-111) ในแง่ที่ว่าจุดหมายของการศึกษาเป็นอันเดียวกับจุดหมายของชีวิต คือ ความหลุดพ้น (วิมุตติ) จากภาวะผูกมัด

บิณฑน์ กำจัดอวิชชาได้ จุดมุ่งหมายนี้จำแนกตามแนวตั้งเป็น 3 อย่าง คือ ประโยชน์บัดนี้ (ทฤษฎีธรรมิกัตถะ) ประโยชน์เบื้องหน้า (สัมปรายิกัตถะ) และ ประโยชน์สูงสุด (ปรหมัตถะ) ซึ่งสุนทร อมรวิวัฒน์ (2530 : 31-32) ก็กล่าวไว้ทำนองเดียวกัน ส่วนเรื่องของปริญา 3 นั้น มีผู้กล่าวถึงอยู่บ้างแต่กล่าวถึงในแง่ของการจำแนกชนิดของความรู้ วสิน อินทสระ (2526 : 81) กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้บ้างในเรื่องของการประเมินผลการศึกษาว่า ปริญา 3 เป็นสิ่งที่ต้องประเมิน ส่วนเรื่องของ "ภาวิต" นี้ มีผู้กล่าวถึงน้อยมาก โดยเฉพาะการกล่าวถึงโดยเชื่อมโยงกับการศึกษา ก็มีเพียงพระราชวรมนี (2525 : 113-114) เท่านั้น ที่กล่าวว่า โดยภาวะของตัวจุดหมาย (การศึกษา) เอง ก็จำแนกได้เป็น 4 ด้าน คือ อิศรภาพหรือการพัฒนาทางกาย สังคม จิตใจ และปัญญา

3. หลักการ กิจกรรมทางการศึกษาและเงื่อนไขการศึกษา

จากความจริงตามทฤษฎีในพระพุทธศาสนาที่เป็นผลการวิจัยดังกล่าวแล้วในข้อ 1 ตลอดจนการศึกษาที่เป็นข้อค้นพบข้อ 2 เชื่อมโยงมาเป็นข้อค้นพบในข้อนี้ว่า

หลักการทางการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาก็คือ ถ้าต้องการบรรลุเป้าหมายการศึกษาและ/หรือผลของการศึกษา จะต้องฝึกอบรมศีล (ทาน-ศีล) จิต และปัญญายิ่งขึ้นไป ในระดับต้น ๆ ศึกษาตามรูปแบบของ ทาน ศีล ภาวนา (จิต-ปัญญา) ในระดับสูงศึกษาตามรูปแบบของ ศีล สมาธิ ปัญญา

กิจกรรมทางการศึกษาก็สืบเนื่องจากหลักการ เป็นกิจกรรมของผู้ศึกษาที่ถอดมาจากหลักการที่ต้องอบรมศีล จิต และปัญญา มีการให้ทาน รักษาศีล สำรวมอินทรีย์ ประมาณในการบริโภค ทำสมาธิ พิจารณาปรากฏการณ์ของชั้น 5 หรือ เจริยสุตปิฎกฐาน การเข้าไปหาสัพบุรุษ ฟังธรรม ทบทวนอยู่เสมอ เฟ่งพินิจขบธรรมจนเข้าใจ และปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม คือ กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำนิโรธให้แจ้ง ทำมรรคมืองค์ 8 ให้มี การทำกิจกรรมเหล่านี้ก็คือ การฝึกอบรมศีล จิต และปัญญานั้นเอง

ส่วนเงื่อนไขการศึกษา อันได้แก่ ปัจจัยเอื้อให้เกิดการศึกษาขึ้น จำแนก เป็นเงื่อนไขภายนอกและเงื่อนไขภายใน พระพุทธศาสนามีทรรศนะว่า เพื่อให้ การศึกษาเป็นไปอย่างราบรื่นได้ผลดี ผู้ศึกษาจะสามารถทำกิจกรรมการศึกษาได้ อย่างไม่มีอุปสรรคและบรรลุผลการศึกษาโดยง่าย จะต้องมีความพร้อมหรือแสวงหาให้มีใน สิ่งต่อไปนี้

- เงื่อนไขภายนอก ได้แก่ กัลยาณมิตร เสนาสนะอันสงัด อยู่ใน บรรยากาศวิชาการ

- เงื่อนไขภายใน ได้แก่ โยนิโสมนสิการ อันเป็นศักยภาพของ ผู้ศึกษาเองในอันที่จะคิด ตรอง หรือทำในใจให้สมควรแก่เหตุแก่กรณี ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ ความพร้อมของบุคคลที่จำเป็นต่อการศึกษา

ความพร้อมที่จำเป็นต่อการศึกษา ได้แก่ คุณลักษณะบางประการที่เป็น พื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการศึกษาที่จะดำเนินต่อไป จริง ๆ แล้ว คุณลักษณะเหล่านี้ เป็นผลของการศึกษาที่ผ่านมานั่นเอง ความพร้อมที่ว่านี้มี 5 คุณลักษณะ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา

ไตรสิกขานี้ เป็นพุทธธรรมที่ได้รับการกล่าวถึงมากในเรื่องของการศึกษา ตามแนวคิดทางพุทธศาสนา โดยสาระแล้วสอดคล้องกับผลของการวิจัยนี้ ในที่นี้ จึงจะอภิปรายเฉพาะที่คมคาย คือ

พระราชวรมุนี (2528 : 205-211) กล่าวถึงไตรสิกขาว่า คือ หลักการศึกษาหรือการฝึกอบรม ซึ่งกำหนดขึ้นเพื่อแก้ปัญหาหรือทำความเข้าใจให้สำเร็จผลตามหลักปฏิจจสมุพบาท ไตรสิกขาเป็นกระบวนการศึกษาที่มี องค์ประกอบ 3 ชั้น คือ ศีล สมาธิ และปัญญา องค์ประกอบทั้ง 3 นี้ มิได้แบ่ง เป็นขั้นตอนต่างหาก แต่คาบเกี่ยวกันไปโดยตลอดที่เป็นชั้นเพราะเป็นปัจจัยส่ง ทอดแก่กัน เรียงลำดับตามหน้าที่ที่ทำให้เข้าถึงจุดหมาย คือการแก้ปัญหา หรือ ทำให้เกิดตัวการศึกษาที่แท้ ปัญญาเป็นตัวการแก้ปัญหาหรือทำให้พ้นทุกข์ได้ จึง เรียงไว้ลำดับท้ายต่อจากปัญญาคือวิมุตติ ไม่เฉพาะแต่ศีลเป็นปัจจัยแก่สมาธิ และ สมาธิเป็นปัจจัยแก่ปัญญาเท่านั้น แต่องค์ประกอบข้อท้าย ๆ ก็เป็นปัจจัยแก่ องค์ประกอบข้อต้น ๆ ด้วย ความเห็นนี้สอดคล้องกับข้อค้นพบของการวิจัยนี้

ท่านยังมีความเห็นต่อไปว่า ระบบการศึกษาที่สมบูรณ์ จะต้องประกอบด้วยศีล สมาธิ และปัญญา ถ้าขาดเพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง จะเป็นระบบการศึกษาที่
ทำลายการศึกษาเสียเอง

สุนทร อมรวิวัฒน์ (2528 : 34, 37) กล่าวถึงไตรสิกขาด้วยเช่นกัน โดยกล่าวว่า ไตรสิกขา คือการฝึกปฏิบัติตามหลักของศีล สมาธิ ปัญญา กระบวนการศึกษาตามหลักของไตรสิกขานี้มีความสมบูรณ์ในตัวเอง มีความสืบเนื่อง เป็นเหตุเป็นผลแก่กันและกัน อีกทั้งเป็นหลักวิชาการทางการศึกษาที่คงความทันสมัยมาจนทุกวันนี้ ทรรศนะนี้ก็จัดว่าสอดคล้องกับข้อค้นพบของวิจัยนี้ โดยเฉพาะในแง่ที่ว่า ไตรสิกขา คือ การศึกษา ข้อค้นพบนี้ได้รับการย้ำด้วยทรรศนะของพระมหาจินดา อาจารย์กุสโล (2526 : 106) ที่ว่า พระพุทธศาสนามีลักษณะพิเศษอย่างหนึ่ง คือ มีหลักการศึกษาเป็นแก่นของศาสนา ได้แก่ ไตรสิกขา

เรื่องของกิจกรรมการศึกษานั้น ไม่มีกล่าวได้ในที่ใดเลย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความคิดทางการศึกษาในยุคปัจจุบันสนใจอธิบาย "การศึกษาในลักษณะของการเรียนการสอน" มากกว่า "การศึกษาในลักษณะกิจกรรมของผู้ศึกษา" ซึ่งอาจจะไม่มีผู้สอนก็ได้ จริง ๆ แล้วการศึกษาในทรรศนะอย่างพระพุทธศาสนานั้น น่าจะเป็นเรื่องของผู้ศึกษา ถ้าพิจารณาแหล่งปรากฏของคำว่า "สิกขา" "ไตรสิกขา" ในพระไตรปิฎกแล้ว จะเห็นว่าคำดังกล่าวปรากฏในบริบทที่พระพุทธเจ้าทรงกล่าวกับภิกษุ (ผู้ศึกษา) ที่สำคัญคือไม่ปรากฏว่าพระองค์ทรงกล่าวถึงคำดังกล่าวนี้กับผู้ให้โอวาทหรือธรรมกถึกเลย แต่จะกล่าวในลักษณะว่าควรฝึกอบรมผู้ศึกษาด้านนั้นด้านนี้ ความสนใจอธิบายการศึกษาในลักษณะของการเรียนการสอนของนักคิดในปัจจุบัน อาจพิจารณาได้จาก การที่มีผลงานที่ตอบปัญหาด้านการสอนเป็นจำนวนมากที่สุด ดังที่ยกมาในบทที่ 2 ของวิจัยนี้

อย่างไรก็ตามข้อค้นพบของวิจัยนี้ที่ว่ากิจกรรมการศึกษาที่ประกอบด้วย การรักษาศีลให้ถึงพร้อม การสำรวมอินทรีย์ การประมาทในการบริโภค การประกอบความเพียรเครื่องต้นเหล่านี้ ได้มีการวิจัยเรื่องจรรยา 15 ว่า การรักษาศีลให้ถึงพร้อมเป็นต้นนี้ เป็นทางเอกแห่งการบรรลุธรรมอย่างพระพุทธเจ้า เป็นข้อปฏิบัติของผู้ยังต้องศึกษาปฏิบัติและเป็นทางให้บรรลุวิชา หรือบรรลุนิพพาน ทั้งนี้ผู้วิจัยเรื่องดังกล่าวใช้ข้อปฏิบัติเหล่านี้เป็นกรอบทฤษฎีในการวิจัย

ของตน (สมศรี ปทุมสูตร และคณะ 2525 : 32)

ข้อค้นพบของวิจัยนี้ในส่วนที่เกี่ยวกับเงื่อนไขการศึกษานี้ สอดคล้องกับความเห็นของพระราชวรมุนี และสมณ อมรวิวัฒน์ โดยที่ท่านทั้งสองนี้มีความเห็นตรงกันว่า ปัจจัยที่ช่วยให้เกิดการศึกษา (ไตรสิกขา) คือ องค์ประกอบทางสังคม ได้แก่ ปรโตโฆสะที่ดี โดยเฉพาะกัลยาณมิตร (หมายเอา ครูเป็นหลัก) สิ่งแวดล้อมทางสังคมที่ดี และองค์ประกอบภายใน ได้แก่ การใช้ความคิดถูกวิธี หรือรู้จักคิด ที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ ซึ่งมีอยู่ 10 ประเภท คือ 1) วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย 2) วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ 3) วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ 4) วิธีคิดแบบอริยสัจ หรือคิดแบบแก้ปัญหา 5) วิธีคิดแบบบรรณธรรม-สัมพันธ์ 6) วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก 7) วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม 8) วิธีคิดแบบอุปายปลูกเร้าคุณธรรม 9) วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน 10) วิธีคิดแบบวิภาษวาท ปรโตโฆสะนั้นเป็นวิธีการแห่งศรัทธา (พระราชวรมุนี 2528 : 213 ; 2529 : 622-623 , 641-646 ; 667-715 ; สมณอมรวิวัฒน์ 2528 : 6-75)

เมื่อมีการศึกษาก็อ้อมมีการประเมินผลการศึกษา โดยเหตุที่ใครก็ตาม เมื่อมีการศึกษาก็อ้อมต้องการรู้ว่า บัดนี้ ผู้ศึกษาเดินทางมาถึงจุดใดบนเส้นทางการศึกษา วิจัยนี้พบว่า ผู้ประเมินนั้นมีทั้งที่ประเมินโดยตัวผู้ศึกษาเองและโดยผู้อื่น ถ้าประเมินโดยผู้อื่นมักประเมินได้เฉพาะการศึกษาส่วนที่เป็นศีลสิกขา ซึ่งมีตัวบทชัดเจน มิฉะนั้นต้องประเมินโดยพระพุทธรเจ้าหรือผู้บรรลุนิพพานแล้ว พระพุทธศาสนามีเกณฑ์ในการประเมินตามลักษณะของศีล สมาธิ ปัญญา และระดับของอินทรีย์ เกณฑ์ในการประเมินมีความเป็นผู้ถวายทาน ความมีศีล ความเป็นธรรมกถิก ความเป็นผู้เลื่อมใสแน่นแฟ้น การละสังโยชน์ เบื้องต่ำได้ การละสังโยชน์เบื้องต่ำและทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางได้ การละสังโยชน์ได้ทั้งหมด

ได้มีผู้เสนอการวัดและการประเมินผลการศึกษาตามแนวพุทธศาสตร์อยู่ 2-3 ท่าน เช่น วาทีน อินทสระ (2526 จ : 90-92) ให้ประเมิน 3 ด้าน คือ ประเมินด้านปริยัติธรรมจากความเป็นพหูสูต ประเมินด้านปฏิบัติจากอินทรีย์ (ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา) และความสามารถในการละนิวรณ์ และ

ประเมินปัญหาโดยถือเอาสิ่งโยชน์ 10 เป็นเกณฑ์ ส่วนพระมหาจินดา อาจารย์กุสโล (2526 จ : 107-110) เสนอว่า มีการประเมินผลภายนอก และประเมินผลด้วยตนเอง ทั้งนี้ ประยุกต์อริยสัจ 4 เป็นโครงการประเมินได้ ข้อเสนอเหล่านี้สอดคล้องกับข้อค้นพบในการวิจัยนี้ ในแง่ของผู้ประเมิน และเกณฑ์ในการประเมิน

เรื่องของการประเมินผลการศึกษานี้ ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ผู้ประเมินที่เหมาะสม น่าจะเป็นตัวผู้ศึกษาเอง ทั้งนี้ อาจพิจารณาได้ จากธรรมชาติของการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาเอง การศึกษาดังกล่าวเป็นการทำความเข้าใจชีวิต ซึ่งก็คือ การศึกษาโลกตามการรับรู้และกระบวนการรับรู้ของตนเอง กล่าวโดยสรุปก็คือ ศึกษาชั้น 5 ตามที่มันเป็นจริง เมื่อเป็นเช่นนี้ใครจะมารู้ดีไปกว่าผู้ศึกษาก็เห็นจะไม่มี แต่ข้อจำกัดสำคัญของการประเมินโดยผู้ศึกษาเองนั้นมีอยู่ประการหนึ่ง คือ ความเที่ยงของเครื่องมือ ข้อจำกัดนี้อาจพิจารณาได้จากกระบวนการรับรู้ของมนุษย์ จะเห็นว่าโดยปกตินั้น มนุษย์ถูกรอบงำด้วยอวิชชา ในลักษณะของโมหะเจตสิก ซึ่งเป็นประธานของอกุศลเจตสิกทั้งหมด นี่เป็นเหตุผลที่อธิบายได้ว่าทำไมมรรคมีองค์ 8 จึงยกปัญญา (สัมมาทิฐิ) ขึ้นก่อน ในขณะที่ไตรสิกขา ยกศีลสิกขาขึ้นก่อน นั่นคือ มรรคมีองค์ 8 นั้นมุ่งอธิบายว่ามนุษย์พ้นทุกข์ด้วยปัญญาที่กำจัดอวิชชาได้ แต่ผู้ศึกษาไม่อาจศึกษาทางปัญญาด้วยอวิชชาเป็นอุปสรรคอยู่ จึงต้องเริ่มต้นด้วยศีลสิกขา คือ ควบคุมการแสดงออกก่อนไม่ให้เพิ่มอวิชชา ต่อมาก็ควบคุมการรับเข้าคือ จิตสิกขา มีผลให้อกุศลเจตสิกลดลงด้วย ต่อมาก็ควบคุมปัญญา ซึ่งถ้าทำได้ถึงที่สุดก็ปรับอกุศลเจตสิกทั้งหมดเป็นเจตสิกฝ่ายกุศล ทั้งนี้ ถือว่าการรับรู้ด้วยกุศลจิต (จิตที่ประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายกุศล) มีความมั่นคงตรงที่สุด ข้อจำกัดนี้จึงอธิบายได้ว่า ถ้าผู้ศึกษายังไม่บรรลุนิพพาน (ปัญญารู้ชัดตามความเป็นจริง) แล้ว การประเมินของเขาย่อมขาดความมั่นคง และนี่คงเป็นสาเหตุที่พระพุทธศาสนาแสดงเกณฑ์ที่ชัดเจนในการประเมินผลการศึกษาเฉพาะกลุ่มผู้ศึกษาที่เป็นโสดาบันขึ้นไป ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะพระพุทธศาสนามีทรรศนะว่า ผู้ศึกษากลุ่มนี้มีการรับรู้ที่มั่นคงตรงพอสมควร

4. สังคม การจัดระเบียบสังคม ความเป็นสมาชิกในสังคมพระพุทธศาสนา

วิจัยนี้พบว่า สังคมชาวพุทธนั้นมี 2 ประเภท คือ สังคมฆราวาส และสังคมสงฆ์ สังคมสงฆ์นั้นสมาชิกส่วนใหญ่มุ่งเป้าหมายการศึกษาที่เป็นประโยชน์

อย่างยิ่งคือ ความผันทุกซ์สิ้นเชิง และต้องการเวลาในการศึกษา ตลอดจน สิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมต่อการบรรลุเป้าหมายดังกล่าวมากกว่าชาวลา ในขณะที่ ชาวลาส่วนใหญ่เน้นมุ่งเป้าหมายการศึกษาที่เป็นประโยชน์ในปัจจุบันและประโยชน์ ภายหน้า

การจัดระเบียบสังคมและความเป็นสมาชิกในสังคมพระพุทธศาสนานั้น พิจารณาได้จากสังคมสงฆ์ ทั้งสองประการนี้อาศัยวินัย (ภิกษุ 227 ข้อ ภิกษุณี 310 ข้อ) สงฆ์เป็นหลัก ด้วยเหตุที่วินัยเป็นทั้งข้อห้ามและข้อเรียกร้องให้กระทำ มีผลในการปรับพฤติกรรมของสมาชิกของสังคมให้ อึดต่อการศึกษาของตนเองและ มวลสมาชิก การจัดระเบียบสังคมและความเป็นสมาชิกในสังคมพระพุทธศาสนา มีดังนี้

1. การเข้าเป็นสมาชิกของสังคม ต้องได้รับมติเห็นชอบจาก คณะสงฆ์ 10 รูป ขึ้นไป ทั้งนี้ ทั้งผู้บวชให้และผู้ขอบวชต้องมีคุณสมบัติตามที่ระบุ ไว้ในวินัย
2. ผู้บวชใหม่ต้องมีอุปัชฌายะ และ/หรืออาจารย์ให้ในสลัย และ โอวาท
3. โดยส่วนตัวสมาชิกทุกคนศึกษาเฉพาะตัว มาตรฐานขั้นต่ำ คือ ทำศีลให้ถึงพร้อม (เน้นสิกขาบทในพระปาติโมกข์)
4. สมาชิกของสังคมต้องพิจารณาแก่กันให้ตักเตือนกันได้ ถ้าใคร ละเมิดวินัย ทั้งห้ามมิให้ผู้รู้เห็นอาบัติของเพื่อน ปกปิดอาบัติไว้ นี้เป็นกระบวนการ ควบคุมกันทางสังคม
5. สมาชิกของสังคมมีหน้าที่ต่อการศึกษาของตนและเพื่อนใน ลักษณะอื่น ๆ ด้วย เช่น หน้าที่ของสังฆาภิบาล และอุปัชฌายะที่มีต่อกัน การฟัง ธรรม สนทนาธรรม เหล่านี้ช่วยสร้างบรรยากาศทางวิชาการได้มาก
6. การจัดชั้นทางสังคมอาศัยจำนวนพรรษาเป็นเกณฑ์
7. การออกจากความเป็นสมาชิกของสังคมสงฆ์นี้ นอกจาก โดยสมัครใจแล้ว ผู้ที่ละเมิดวินัยระดับพ่ายแพ้ต่อธรรมวินัย (ปาราชิก) จะต้อง พ้นจากความเป็นสมาชิกของสังคม ทั้งนี้ เป็นไปตามที่ระบุไว้ในวินัย

จากการจัดระเบียบสังคมเหล่านี้ ทำให้สังคมผู้บวชมีบรรยากาศทาง วิชาการสูง เมื่อผนวกเข้ากับการอยู่ในหมู่กุฏิลานมิตร มีเสนาสนะอันเหมาะสม

ทั้งตัวเองก็เป็นผู้มีโยนิโสมนนสิการ และศึกษาตามสิกขาบทอยู่ ก็เท่ากับว่าสมาชิกของสังคมผู้บวชมีโอกาสในการศึกษามากและลึก มีโอกาสมากในการบรรลุประโยชน์อย่างยิ่ง กล่าวได้ว่า สังคมผู้บวชในพระพุทธศาสนาเป็นสังคมการศึกษา และเป็นสังคมอุดมคติในทรรศนะอย่างพระพุทธศาสนาด้วย

ข้อเสนอเกี่ยวกับการศึกษาตามแนวพระพุทธศาสนาที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ไม่มีเรื่องใดเลยที่กล่าวถึงการจัดระเบียบสังคมเพื่อการศึกษาของพระพุทธศาสนา จะมีก็แต่การตั้งข้อสังเกตอยู่บ้างว่า "สงฆ์" เป็นองค์การพระพุทธศาสนาที่เป็นสังคมการเรียน สมาชิกของสังคมใช้ชีวิตให้หมดไปด้วยการเรียนรู้ (Guruge 1977 : 12 ; พระราชวรมณี 2528 : 279-281) ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะการมองการศึกษาว่าเป็นระบบหนึ่งต่างหากไปจากการดำเนินชีวิต หรืออาจจะมุ่งแสวงหาวิถีการทางการศึกษาตามแนวพุทธศาสนาที่สวมลงได้กับระบบการศึกษาที่มีอยู่ในปัจจุบัน ทำให้มองไม่เห็นความจำเป็นของการศึกษาการจัดระเบียบสังคมดังกล่าว

5. กระบวนการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนา

ข้อค้นพบของการวิจัยนี้ ก็คือ กระบวนการศึกษาที่เกิดขึ้นในสังคมพระพุทธศาสนา เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางปัญญา ซึ่งสังเกตเห็นได้จากพฤติกรรมภายนอกบ้าง ไม่อาจสังเกตได้บ้าง กระบวนการศึกษาที่เกิดขึ้นเริ่มต้นเป็นไปจนบรรลุวิชาและวิมุตติ ดังนี้

คบสัปปบุรุษ → ฝึงสังกัธรรม → มีศรัทธา → ทำในใจโดยแยกคายนสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ → สำรวมอินทรีย์ (ได้) → มีสุจริต 3 → เจริญสติปัญญา 4 → บรรลุวิชาและวิมุตติ (สังจะ)

ที่ว่าคบสัปปบุรุษ ฝึงสังกัธรรม และมีศรัทธานั้น แจกกระบวนการย่อยออกไปได้อีกว่า เมื่อมีศรัทธาก็ไปมาหาสู่ ตั้งใจฝึง (ธรรม) เมื่อตั้งใจก็ฝึงได้เรื่อง ทำให้ทรงจำธรรมได้ เมื่อทรงจำได้ก็เกิดปัญญาใคร่ครวญ การใคร่ครวญโดยปัญญาทำให้แห่งนิจ (ธรรม) ได้นาน เมื่อแห่งนิจนานก็คุ่นเคยและชอบ เมื่อชอบก็อดทนที่จะศึกษา เกิดปัญญาเครื่องพิจารณา ซึ่งก็คือ โยนิโสมนนสิการนั่นเอง

ในกระบวนการศึกษานี้มี *ปัญญา* ปรากฏอยู่ 3 ประเภท คือ ปัญญา-จากการฟัง ได้ความรู้ในส่วนทฤษฎี ปัญญาจากการปฏิบัติ และปัญญาจากการรับรู้ผลการปฏิบัติ

วิจัยนี้ยังพบอีกว่าในกระบวนการศึกษานี้ มีการเปลี่ยนแปลงในธรรมชาติรู้ของผู้ศึกษา จากการเลือกรับรู้โดยมีเจตสิกฝ่ายอกุศลเป็นตัวนำ ชักนำให้เวทนามีอิทธิพลในการรับรู้และให้ผลในการรับรู้ มาเป็นการรับรู้ตามความเป็นจริง ด้วยจิตและเจตสิกที่เป็นฝ่ายกุศล ปัญญา และสติเป็นเจ้าการในการรับรู้

กระบวนการศึกษา ก็เป็นสิ่งที่กล่าวถึงน้อยในการเสนอการศึกษาตามแนวคิดในพระพุทธศาสนาที่มีอยู่ในปัจจุบัน แต่ก็มีแทรกอยู่ในข้อเสนออื่นทางการศึกษา เช่น สุมณ อมรวิวัฒน์ เสนอกระบวนการดังกล่าวข้างต้น ในการพัฒนาระบบการสอนตามแนวพุทธวิธีของตน (สุมณ อมรวิวัฒน์ 2528 : 58-59) และพระราชวรมณี เสนอกระบวนการเดียวกันนี้ ในการอธิบายความเกี่ยวข้องระหว่างปัจจัยภายนอก (กัลยาณมิตร) และปัจจัยภายใน (โยนิโสมนสิการ) ที่มีต่อการพัฒนาปัญญาของบุคคล (พระราชวรมณี 2529 : 644-645)

6. ความสอดคล้องระหว่างความจริงกับการศึกษา

การวิจัยนี้พบว่า การศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาสอดคล้องกับทฤษฎีเกี่ยวกับความจริงโดยเฉพาะเรื่องของชีวิตในทุกกรณี ตั้งแต่ตัวการศึกษาเอง เป้าหมาย หลักการ วิธีการ กิจกรรม เนื้อหา เงื่อนไข ความพร้อม และการประเมิน ในเรื่องของความสอดคล้องนี้ยังไม่มีผู้ใดเสนอไว้เลย เพียงแต่กล่าวไว้บ้างในลักษณะการเลือกหลักธรรมบางหัวข้อมาตีความ (ไพฑูริย์ สีนลารัตน์ 2526 : 42-52)

ข้อเสนอแนะ

ด้วยข้อความรู้ที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยขอเสนอแนะ ดังต่อไปนี้

1. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยต่อไป

คำตอบที่ได้จากการวิจัยนี้ เป็นข้อความรู้ที่บรรยายลักษณะของการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนา ที่ร้อยรัดตรรกะพื้นฐานในพระพุทธศาสนา เข้ากับปรากฏการณ์ทางการศึกษาที่เกิดขึ้นในสังคมพระพุทธศาสนา (ตามหลักฐานในพระไตรปิฎก) ให้เห็นกลมกลืนเป็นภาพเดียวกันและมีความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างองค์ประกอบและกระบวนการของการศึกษา ผลการวิจัยนี้ ได้ขยายพรมแดนของความรู้ด้านนี้ออกไปในลักษณะของภาพรวม แต่ไม่ใช่ภาพลึก ยังมีข้อมูลอีกมากมายในพระไตรปิฎกที่เป็นรายละเอียดของแต่ละประเด็นย่อยของการวิจัยนี้ แต่ผู้วิจัยจำเป็นต้องละไว้ ด้วยอยู่นอกเหนือวัตถุประสงค์ของการวิจัยข้อมูลเหล่านี้มีคุณค่าและสมควรจะนำมาวิเคราะห์ให้เห็นภาพในทางลึกต่อไป เช่น เรื่องของปัญหา ยังมีรายละเอียดอีกมาก และอีกหลายชนิด ตั้งแต่กัมมัสสตาฎาณ จนถึงอัสวัคชยฎาณ

นอกจากนี้ ผลการวิจัยนี้ก็ยังมีได้ตอบคำถามในเรื่องการประยุกต์ใช้ ด้วยเหตุที่การวิจัยนี้มุ่งบรรยายให้เห็นลักษณะที่แท้และบทบาทของการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาเท่าที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ภาพของการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาที่ได้จากการวิจัยนี้ จึงเป็นแต่เพียงแนวทางพื้นฐานในการเสนอหลักการหรือระบบการศึกษาชั้นอีกระบบหนึ่ง ถ้าข้อความรู้ที่สมบูรณ์หมายถึง ข้อความรู้ที่ชัดเจนทั้งแง่ทฤษฎีและปฏิบัติแล้ว ใช่ ก็จะต้องมีการวิจัยเชื่อมแนวทางพื้นฐานนี้ให้เห็นปฏิบัติการทางการศึกษาในปัจจุบันบนรากฐานดังกล่าว ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยต่อไป จึงมีดังนี้

1.1 ควรวิจัยเจาะประเด็นต่าง ๆ ทางการศึกษาเป็นรายประเด็นให้ได้ภาพลึก เช่น

ศีลสิกขานั้น นอกจากจะหมายถึง สมาทานสิกขาบทดังกล่าว
ตอบวิจัยนี้แล้ว มีพุทธธรรมได้อีกบ้างที่สังเคราะห์เข้ากลุ่มศีลสิกขา

สำหรับเป้าหมายการศึกษาอย่างประโยชน์ 3 นั้น มี
พุทธธรรมใดบ้างที่เป็นสิ่งที่ต้องศึกษา

1.2 ควรวิเคราะห์วิธีการที่ใช้ในการศึกษาจากพระไตรปิฎก เช่น
วิธีการที่พระอุปัชฌายะช่วยให้พระในสำนักของตนศึกษา วิธีการนั้น ๆ ได้ผลหรือไม่ได้ผลสำหรับผู้ศึกษาที่มีความพร้อมเช่นไร

1.3 ควรวิเคราะห์เปรียบเทียบการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนากับการศึกษาในปัจจุบัน ให้เห็นความสอดคล้องหรือความแตกต่างเป็นรายประเด็น

2. ข้อเสนอแนะในการนำแนวคิดทางการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนา มาใช้

การวิจัยนี้พบว่าการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาในทุกองค์ประกอบ ถอดมาจากทรรศนะเกี่ยวกับโลกและชีวิตของพระพุทธศาสนาเอง ซึ่งแตกต่างไป จากทุกวิถีที่เจริญอยู่ในยุคเดียวกัน (พุทธกาล) นอกจากนี้ ในแต่ละองค์ประกอบ ก็ประสานสอดคล้องกันเองด้วย กล่าวคือ เป้าหมายการศึกษามีทั้งระดับอุดมคติและ ระดับที่ต่ำกว่า ตัวการศึกษาก็มีทั้งเข้มเข้มนมากและน้อยตามลำดับแห่งเป้าหมาย กิจกรรมการศึกษาและการประเมินผลก็กระจายยากง่ายลดหลั่นสอดคล้องกันกับ เป้าหมายนั้น ส่วนเงื่อนไขการศึกษานั้นจำแนกเป็นเงื่อนไขภายนอกและเงื่อนไข- ภายใน สอดคล้องกับทรรศนะเกี่ยวกับโลกและชีวิตนั้น ทั้งนี้ มีวินัยเป็นตัวกำหนด จัดแจงในส่วนที่มนุษย์พอจะกำหนดได้ รวมทั้งเนื้อหาที่ใช้ในการศึกษาก็เป็น เรื่อง ของตัวเองและการดำเนินชีวิต (ชั้น 5 และการทำงานของชั้น 5) นอกจากนี้ เพื่อให้การศึกษามีประสิทธิภาพสูงสุด กิจกรรมการศึกษาก็คือ กิจกรรมการดำเนิน ชีวิตนั่นเอง ดังจะเห็นได้ชัดในสังคมสงฆ์ ซึ่งมีเป้าหมายการศึกษาเป็นอย่างเดียวกับ เป้าหมายของสังคมด้วย

ผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะในการนำแนวคิดทางการศึกษาในสังคมพระพุทธ- ศาสนามาใช้ ดังนี้

- 2.1 ปัญหาของมนุษย์ชาติ คือ ความทุกข์จากการดำเนินชีวิต ถ้า จัดการศึกษาอย่างการศึกษาในสังคมพระพุทธศาสนาก็จะพ้นไปจากความทุกข์ได้
- 2.2 การจัดการศึกษาในทุกองค์ประกอบ จะต้องกระทำอย่าง สอดคล้องกับทรรศนะเกี่ยวกับโลกและชีวิตเป็นกระแสความคิดเดียวกัน
- 2.3 ไม่ว่าจะจัดการศึกษาเพื่อใคร ด้วยเป้าหมายใด เป้าหมาย ในอุดมคติเป็นสิ่งที่ต้องมี และต่อเนื่องเป็นสายเดียวกัน
- 2.4 การศึกษาต้องมีรวมทั้งกาย-สังคม (อภิสีลสิกขา) จิต (อภิจิตสิกขา) และ ปัญญา (อภิปัญญาสิกขา) มีโครงสร้างเป็นวงจรจากหายาไปหา ประณีต และมีกิจกรรมทางการศึกษาที่สอดคล้องกัน
- 2.5 ต้องคำนึงถึง จัดการให้มีทั้งเงื่อนไขภายนอกและเงื่อนไข ภายในที่เอื้อต่อการศึกษา
- 2.6 การประเมินผลการศึกษา ควรให้มีการประเมินด้วย ตนเองด้วย

2.7 ควรให้มีการศึกษาโดยการรับรู้ผลการปฏิบัติด้วย นอกจาก การศึกษาทฤษฎี และปฏิบัติ

2.8 เป้าหมายของการศึกษาควรจะสอดคล้องกับเป้าหมายของ สังคม และกิจกรรมทางการศึกษาควรจะสอดคล้องกับกิจกรรมในการดำเนินชีวิต มีเนื้อหาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับชีวิต

2.9 ควรทำให้การศึกษาเป็นเรื่องของผู้ศึกษา ผู้ศึกษากำหนด เป้าหมายสำหรับตน และดำเนินการด้วยตนเองเพื่อบรรลุเป้าหมายนั้น

ศูนย์วิทยพัชรากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย